

העלייה אל הר בית ה'

הקדמה

במסכת ראש השנה¹ מובא :

"ומנלן דעבדינן זכר למקדש? דאמר קרא² "כי אעלה ארכה לך וממכותיך ארפאך נאם ה' כי נדחה קראו לך ציון היא דרש אין לה", מכלל דבעיא דרישה".

מגמרא זו אנו למדים, שכל מה שנתקן "זכר למקדש", נתקן על מנת לעורר אותנו לדרוש את המקדש ולא להסתפק ב"זכר" בעלמא. לדוגמא, ניקח את מצוות נטילת לולב, שמעיקר דין תורה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד, בא רבן יוחנן בן זכאי ותיקן "זכר למקדש" שייטלו במדינה שבעה. בכל אופן צריכה לבוא דרישה לציון כתוצאה מנטילת הלולב במדינה שבעה. אם המדובר באדם המוגדר "במצוותיו חפץ מאד"³ - אותו יהודי יתמרמר מדוע נוטלים רק מתקנת חכמים?! שיבנה המקדש וניטול שם מדאורייתא כל שבעת הימים. (ואם האדם מוגדר "מצוות אנשים מלומדה"⁴ גם הוא "יתמרמר" מדוע מחייבים אותי שבעה ימים?! שיבנה המקדש ונתחייב רק יום אחד...). בכל אופן, ה"זכר" מביא לדרישת המקדש. ואמנם, דרישת המקדש והכיסופים לבניינו, מקבלים משנה תוקף לאור דברי החבר בספר הכוזרי⁵ וכך נאמר שם :

"ובהערת בני אדם והתעוררותם אל אהבת המקום ההוא הקדוש ונחץ הענין המיוחד, שכר גדול וגמול רב, כמו שנאמר⁶: 'אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד, כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו', -

-
1. דף ל ע"א וכן מובא גם במסכת סוכה מא ע"א .
 2. ירמיה ל יז.
 3. תהילים קיב א.
 4. ישעיה כט יג.
 5. ספר הכוזרי, בתרגום ר' יהודה אבן תיבון, מאמר ה אות כז .
 6. תהילים קב יד.

רוצה לומר כי **ירושלים אמנם תבנה כשיכספו בני ישראל לה תכלית הכוסף עד שיחוננו אבניה ועפרה**".

כלומר, הדרישה והכיסופים הם **תנאי** לבנין ירושלים. וכך מובן הפסוק בתהילים, מתי "תקום תרחם ציון" מתי "בא מועד"? כאשר "רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו".

קודם לכן באותה פיסקה, בירר החבר על מה נאמר "רחמנא לבא בעי" (כיסופים), ומתי ה"לבא", הכיסופים, אינם מספיקים, אלא צריך לעשות מעשים ולא להסתפק ברצון הלב בלבד. וכך אמר:

"זה אמת (רחמנא לבא בעי) כאשר ימנע המעשה, אבל האדם מונח לו בינו ובין מאוויו ומעשהו, והאדם **נאשם** כאשר איננו מביא השכר הנראה אל המעשה הטוב הנראה..."

כלומר, כאשר המעשה בלתי אפשרי, "רחמנא לבא בעי". אך כאשר המעשה אפשרי, לא רק שאין מספיקים ה"לבא" והכיסופים, אלא הסתפקות בהם מהווה "אשמה".

מכל הנ"ל עולה, שחייבים אנו **לעשות** את כל המעשים האפשריים על מנת לדרוש את ציון ולא להסתפק בדרישה המתבטאת בכיסופי הלב בלבד.

האם העלייה אל הר בית ה' והתפילה שם, המבטאים יותר מכל "רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו", מותרת ואפשרית? אם אכן כך הדבר, הרי שהאפשרות יוצרת חובה כנ"ל.

ובאמת, מצאתי בספר דרישת ציון לרב צבי הירש קלישר זצ"ל⁷, שהביא בשם ספר 'שבילי אמונה' [לרבי מאיר בן יצחק אלדבי]⁸מדרש האומר שהתפילה בהר הקודש היא תנאי לקץ הגאולה, וז"ל:

"כי יתנדבו הרבה מישראל תופשי תורה וחסידים [ואנשי מעשה] לבוא [לדור] בארץ ישראל ולהתיישב בירושלים [עיר הקודש]... וכאשר יתיישבו שם הרבה, **וירבו להתפלל בהר הקודש** בירושלים, ישמע הבורא יתברך **ויקרב קץ הגאולה**"⁹.

7. הוצאת מוסד הרב קוק התשס"ב, עמ' 74.

8. פרק א נתיב עשירי.

9. ע"ש בעמוד 75 הערת העורך.

(ברצוני להעיר, שאין המאמר עוסק במחקר הר הבית ובמחלוקות המסתעפות מבחינה הלכתית, שבהם עסקו רבים וטובים, אלא מציג זווית פשוטה של העניין ובנוסף כמה הערות, כאשר עיני הקורא תחזינה מישרים.)

קדושת המקום

פסק הרמב"ם¹⁰

"ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא... לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה, והרי הוא אומר¹¹ "והשמותי את מקדשיכם", ואמרו חכמים¹² אע"פ ששוממין בקדושתן הן עומדים...".

אמנם, הראב"ד שם באותו פרק¹³, חלק על הרמב"ם, ואלו דבריו:

"א"א סברת עצמו היא זו ולא ידעתי מאין לו... למ"ד¹⁴ קדושה ראשונה לא קדשה לעתיד לבא לא חלק בין מקדש לירושלים לשאר א"י ולא עוד אלא שאני אומר שאפילו לרבי יוסי דאמר¹⁵ קדושה שניה קדשה לעתיד לבא לא אמר אלא לשאר א"י אבל לירושלים ולמקדש לא אמר לפי שהיה יודע עזרא שהמקדש וירושלים עתידים להשתנות ולהתקדש קידוש אחר עולמי בכבוד ה' לעולם, כך נגלה לי מסוד ה' ליראיו, לפיכך הנכנס עתה שם אין בו כרת".

המאירי בפירושו למסכת שבועות¹⁶ הביא את דברי הראב"ד הנ"ל, והוסיף "והמנהג פשוט ליכנס שם לפי מה ששמענו". (יש לציין שכל האחרונים שדנו בדברי הראב"ד, וחידשו שגם לשיטתו ישנו איסור, לכל הפחות מדרבנן, לא התייחסו למאירי שהבין בפשיטות את דברי הראב"ד כהיתר גמור, וכן יוצא משאר שיטות הראשונים שפסקו כשיטת הראב"ד). כשיטת הראב"ד פסקו עוד

10. רמב"ם הלכות בית הבחירה פ"ו הל' טז, וכן פסקו רוב רבותינו הראשונים עיי' שו"ת משפט כהן סי' צו.
11. ויקרא כו לא.
12. משנה מגילה ג ג. יש לציין ששם נאמר דבר זה לגבי קדושת בתי כנסיות.
13. רמב"ם שם הל' יד.
14. מגילה י ע"א ובעוד מקומות בש"ס.
15. יבמות פב ע"ב.
16. טז ע"א.

מספר ראשונים¹⁷. וישנם עדויות על כך¹⁸ שמאות שנים נהגו יהודים להתפלל במקום המקדש ולא חששו ל"כרת", כשיטת הראב"ד והמאירי.

הרי לנו מחלוקת לגבי תוקף הקדושה. למרות שהמקובל הוא לפסוק כרמב"ם נגד הראב"ד¹⁹, מידי ספק לא יצאנו²⁰. יתירה מזאת מצאתי בספר יד מלאכי²¹, שהביא דעת המהרשד"ם²² הסובר "במחלוקת שבין הרמב"ם והראב"ד קרוב הדבר שאין כאן ספק שיש לנו ודאי לעשות כהראב"ד...".

גבולות המקום

בתוך הר בית ה' אנו מבחינים בשני סוגי קדושה: מקום המקדש קדוש בקדושת מחנה שכינה, ויתר ההר קדוש בקדושת מחנה לווייה. טומאת מת אינה מונעת כניסה למחנה לווייה, דהיינו: להר הבית, אלא מונעת כניסה למחנה שכינה, דהיינו: למקום המקדש. דברים אלו פשוטים ומבוארים במסכת כלים פר' א וברמב"ם הלכות ביאת מקדש פרק ג. האם יודעים אנו להבחין כיום, בין מקום המקדש ששם אסורים אנו להיכנס, אליבא דהרמב"ם וסיעתו, לבין שאר השטח, או לא?

ובכן, חז"ל מסרו לנו את המידות המדויקות של המקדש, כמבואר במסכת מידות, ואותן מידות נפסקו להלכה ברמב"ם הלכות בית הבחירה פרק ה. אם כן, יספיק לנו מידע חלקי על מקום המקדש, ואנו בעצמנו נדע לשרטט, עפ"י המידות הנ"ל, את כל מקום המקדש בתוך הר הבית.

17. **רב סעדיה גאון**, ספר המצוות לרס"ג ח"א עשה יג עמ' 220, עיי"ש בדבריו של הגי"ר ירוחם פישל פערלא זצ"ל. ספר **האשכול** [חמיו ורבו של הראב"ד] עיי' נחל אשכול על ספר האשכול, מהדורת האלברשטאדט תרכ"ח, ח"א עמ' 59 הערה יב. **הרשב"א** עיי' ספר הר הבית לרב שאול שפר עמ' 111. הגר"ש משאש זצ"ל בשו"ת שמ"ש ומגן, ח"א חיו"ד סי' כה עמ' קצא, טען שכשיטת הראב"ד מצאנו בכמה מקומות **בתוספות** עיי"ש. הגר"ש גורן זצ"ל בספרו הר הבית פר' ג, הוכיח שכך סובר גם **רש"י**.

18. עיי' בספרו של הגר"ש גורן זצ"ל הר הבית פר' כו ועוד.

19. משפט כהן שם. יביע אומר ח"ה חיו"ד סי' כה. שמ"ש ומגן שם. ועוד.

20. שהרי כך לימדנו מרן רבי יוסף קארו, בהקדמתו לספרו בית יוסף וז"ל "אם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים... איזהו אשר ימלאהו לבו להכניס ראשו בין ההרים, הררי אל, להכריע ביניהם... כי בעונותינו הרבים קצר מצע שכלינו להבין דבריהם כל שכן להתחכם עליהם, ולא עוד אלא שאפילו היה אפשר לנו לדרוך דרך זה לא היה ראוי להחזיק בה...". עיי"ש.

21. ח"ב כללי הרמב"ם והראב"ד סעי' מא.

22. מגדולי הפוסקים בזמנו של מרן השו"ע, עיי' בספר שם הגדולים מערכת גדולים ש' סי' קכב.

את הנתון הזה סיפקה לנו מסורת היסטורית רצופה וארוכה, שהייתה מקובלת בכל הדורות כדבר פשוט שאין עליו עוררין, הן במקורותינו והן במקורות נוכריים. כך כתב הג"ר יחיאל מיכל טוקצינסקי זצ"ל²³:

"המסורה בפי כולנו, ובפי עמים אחרים, קוראה להסלע הארוכה והגבוהה הנמצא במסגד עומר (כיפת הסלע) בשם 'האבן השתייה'".

גם הרדב"ז, מגדולי הפוסקים בדורו של מרן הבית יוסף, כתב תשובה ארוכה²⁴ המתייחסת לכניסה אל הר בית ה' בזמן הזה. ובתוך דבריו נתן תוקף הילכתי למסורת זו. וכך כתב:

"וזה כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתייה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא".

אבן השתייה הייתה הבסיס לקודש הקדשים, ובבית שני, בהעדר הארון, האבן בלטה שלוש אצבעות בקרקע קודש הקדשים, ועליה היה נותן הכה"ג את המחתה ביוה"כ. אם כן, יודעים אנו את מקום קודש הקדשים, ומכאן אפשר לחשב ולמצוא את כל מקום המקדש כנ"ל.

לגבי משמעותה של עדותו של הרדב"ז בעניין, נביא את דבריו של הרב זלמן קורן שליט"א בספרו חצרות בית ה'²⁵, וז"ל:

"אחר הכרעתו של הרדב"ז לא ערער שום פוסק על קביעה זו והיא הייתה אבן יסוד לכל הבאים אחריו... כולם הניחו דבר זה כמושכל פשוט, שאין צורך לדון כלל באמיתותו"²⁶.

מחישובים שנעשו ע"פ הנתון הנ"ל מתברר, שלרוב שטח ההר²⁷ מותרים אנו להיכנס בזמן הזה, למרות היותנו טמאי מתים, גם אליבא דהרמב"ם וסיעתו (מטומאת קרי נטהרים בטבילה במקווה טהרה, לטומאת זיבה סתם אדם לא צריך לחשוש²⁸).

23. עיר הקודש והמקדש ח"ד פרק א סעיף ד ס"ק א.

24. שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרצא.

25. הודפס כקובץ בתוך ספר שם עולם עמ' 213-260.

26. שם עמ' 305 ע"ש בכל הפרק מקורות רבים לגבי "אבן השתייה".

27. לדוגמא, ע"י בספר עיר הקודש והמקדש, ח"ה פ"ד ט סעי' ב, שחישב את השטח המותר ומצא שבדרום ישנו שיעור של 250 אמה, בצפון 115 אמה וְעוד 250 אמה תוספת מאוחרת, במזרח 68 אמה, ובמערב 100 אמה. וישנם עוד שיטות לחישוב השטח המותר.

28. ע"י ספר הר הבית לגר"ש גורן פ"א, ספר אל הר המור עיקרי ההלכה פ"ד סעי' ב. (טהרת נשים להר הבית מורכבת יותר, ליתר ברור ע"י בספר אל הר המור שם פרק ה)

בשולי הדברים

ישנם מספר טענות המושמעות כנגד העלייה אל הר בית ה' למרות כל האמור לעיל, וברצוני להתייחס לחלקן.

א. סיפר לי בחור, שכשהמתין סמוך לכניסה אל הר בית ה', עם עוד מספר חברים, באו מספר אנשים והחלו לצעוק כנגדם "כרת! כרת!". שאלתי אותו, ומה עניתם להם? והוא ענה לי, מה היינו עונים? אמרתי לו, הייתם צועקים כנגדם "לא תוסף" "לא תוסף". שהרי הרמב"ם כתב בהלכות ממרים²⁹ שכל שמוסיפים על התורה, אפילו כשאומרים על איסור מדרבנן שהוא מדאורייתא, עוברים על הלאו של "לא תוסף עליו"³⁰. כל שכן כאן, שכפי שנתבאר לעיל הדבר מותר, וההיתר בנוי על יסודות איתנים.

ב. המתנגדים לעליה אל הר בית ה', רגילים להסתמך על תשובתו של מרן הרב זצ"ל במשפט כהן³¹ שכביכול אסר באיסור גורף את הכניסה להר. אמנם הדבר איננו כך. נכדו של הרב זצ"ל, הרב אליהו שלמה רענן זצוק"ל הי"ד, פרסם קריאה³², וכך כתב:

"מצטרף אני בזה לקריאת הרבנים הממליצים לעלות להר הבית במקומות המותרים, כי זה דבר ברור ללא צל של ספק כי הסבא רבנו הראי"ה קוק ובנו הרצי"ה קוק לא אסרו לעלות במקומות המותרים, ובוודאי מצווה גדולה לרשת את המקום המקודש מידי זרים, ואך ורק באופן המותר. הנני חותם: נכד מרן הרב זצ"ל – אליהו שלמה רענן קוק".

וכך גם סופר עליו³³:

"ר' שלמה למד את הספר "משפט כהן" עם הרב צבי יהודה זצ"ל. בספר יש תשובה ארוכה בעניין הר הבית, ובה נאמר בין השאר, שאסור לעלות להר הבית. ר' שלמה הבין מהרב צבי יהודה, שהיום המצב השתנה, ועל כן נהג לעלות מידי פעם למקומות מסוימים בהר הבית...". (יש להעיר שהשינוי שחל הוא כיבוש המקום ע"י צבא הגנה לישראל, וידיעת הגבולות הברורים).

29. פ"ב הל' ט ע"ש ברדב"ז.

30. דברים יג א.

31. סי' צו.

32. הובא בספר זיכרון לרב אליהו שלמה רענן זצוק"ל הי"ד "נשמה של שבת", עמ' 749.

33. שם.

ג. יש כאלו המפקפקים בדברי הרדב"ז שהובאו לעיל, ועל כן מטילים איסור גורף על כניסה למקום הר בית ה', בטענה שיש ספק שמא נכנסים למקום המקדש ועיי"כ מתחייבים "כרת" (לשיטת הרמב"ם וסיעתו). לצערנו, פקפוקים אלו באו מתוך בית המדרש, ועליהם כתב הרב ישראל אריאל שליט"א³⁴:

"הערימו תילי תילים של קושיות על הרדב"ז, ועשו את הרדב"ז, המשיב הגדול, כמי שאינו יודע מה הוא שח... הטוען שהרדב"ז כתב 'שרשרת שלימה של טעויות', מטיל על הרדב"ז צל כבד, כאילו כתב הרדב"ז תשובה שלימה בהלכה, בדבר היתר הכניסה לרוב רובו של הר הבית, זאת, מבלי שידע המחבר בין ימינו לשמאלו בענייני המקדש ומבלי שהכיר את הנעשה בהר הבית. ראוי אמנם להתייחס בכבוד לדברי האחרונים, אך לא פחות מכך חייבים אנו בכבודם של גדולים כהרדב"ז: 'אטו בשופטני עסקינן?!'".

ד. יש להעיר שמרן החיד"א בספרו ברכי יוסף³⁵ פסק את תשובתו של הרדב"ז להלכה, וכך כתב:

"מותר להתקרב אל פתחי בית המקדש וליכנס לעליות אשר סביב בית המקדש. הרדב"ז בתשובה סי' תרצ"א"

ה. לגבי סמכותו של הרדב"ז, ראיתי לנכון להביא כאן דברים מסוגיה אחרת הנוגעים לסוגייתנו. הרדב"ז הוא המקור ההלכתי היסודי לגבי יהדותם של אחינו עולי אתיופיה ולזהוים כצאצאי שבט דן. גם בנושא זה, קמו עוררים על דבריו מבין האחרונים. כנגדם כתב הגר"ע יוסף שליט"א³⁶:

"ומה מאוד יש לתמוה על דברים אלו, מאחר שידוע לכל גדולתו של הרדב"ז, ונחשב לפוסק גדול גם בדורו, דור דעה של מרן הבית יוסף, ולמפורסמות אין צריך ראייה, והאריכות בזה למותר".

בנוסף הביא שם הגרע"י את לשון החלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל באותו עניין, וז"ל:

"ואין בדורנו מי שיוכל להרהר אחר פסקיהם (של הרדב"ז ותלמידו)".

ועל זה אפשר לומר "דון מינה ואוקי באתרין". (יש להעיר שבנושא ההוא עיקר

34. חוברת "בית ה' נלך" לרב ישראל אריאל פרק יב.

35. או"ח סי' תקס"א ס"ק ג, וכן הובא בשערי תשובה על אותו סי' (עיי' בספר מקור חיים לגר"ח"ד הלוי זצ"ל ח"ב עמ' 211 הערה 11).

36. שו"ת יביע אומר ח"ח חאהע"ז סי' יא עמ' תה.

תשובתו של הרדב"ז היא לגבי עניין אחר, מה שאין כן לגבי תשובתו של הרדב"ז בענייננו כל כולה תשובה ישירה בנושא הכניסה אל הר בית ה', ואם כן ק"ו).

ו. יש להוסיף ולומר, שהמפקקים בזיהוי מקום המקדש בתוך הר בית ה', לא די שאין הדבר מביא לידי חומרא, אלא הפקפוק יוצר ספק ספקא לגבי כל שטח ההר, ויהיה מותר מעיקר הדין להכנס לכל שטח ההר. שהרי, כמו שכתבנו לעיל, ישנה שיטת ראשונים החולקת על הרמב"ם וסיעתו. ואם כן, ספק שמא הלכה כמותם. ואם הלכה כרמב"ם וסיעתו, שמא לא נכנסים לשטח המקדש (בכל אופן הפקפוק עצמו מאד מפקפק... כנ"ל).

ז. חשש נוסף המונע רבים מלעלות אל הר בית ה' הוא, שמא הדבר יביא לחילול הקודש ע"י אנשים שלא יזהרו בטהרה, בגבולות המותרים ובמצוות מורא מקדש וכו'. לגבי חשש זה הביע דעתו הג"ר חיים דוד הלוי זצ"ל בשו"ת עשה לך רב³⁷, וכך כתב:

"יש אמנם החוששים פן ואולי היתר הכניסה יגרור אחריו הכשלת רבים באיסור כרת שייגררו להיכנס גם לשטח האסור, או שיכנסו לשטח הר הבית ללא טבילה וחליצת נעלים כדין. אך לענ"ד אין כדאי בחששות אלה לאסור על עצמנו הכניסה להר הבית, כי אלה שאינם חוששים לקדושת המקום הלא גם עתה נכנסים הם לפני ולפנים, ומי הוא המפסיד מגזירה זאת רק יראי ה' שליבם יוצא לעמוד במקום הקרוב ככל האפשר לאותה נקודת אור מופלאה, שבה נגלתה בעבר שכינת ה' באור בהיר, ושרויה גם בהווה, אם כי בהסתר פנים. וחזקה על אלו הרוצים לשפוך שיחם ושיגם לפני בוראם במקום קדוש זה, שיזהרו לבל ייכשלו באיסור כל שהוא. זאת ועוד, הלא ידוע הוא שאין אנו רשאים לגזור גזירות מדעתנו לאסור את המותר, מאחרי תקופת התלמוד (עיין בשדי חמד³⁸ שציין דעת רבים וגדולים שהסכימו כן, ועין עוד שם בפאת השדה³⁹ שדחה דעת יחיד הסובר שיש מקרים שבהם יכולים חכמי הדורות לגזור גזירות חדשות, והסכים שאין לגזור בשום פנים גזירות חדשות מדעתנו)".

ח. עוד הערה, בעניין טבילת בעל קרי במקווה לפני הכניסה אל הר בית ה'. יש הרואים בכך מניעה נוספת, כי "מה לגבי חציצה וכו'?", שהרי הטבילה היא

37. ח"א סי' טו.

38. מהדורת בית הסופר ח"ב כללים מערכת ג סי' יא.

39. מערכת ג סי' ד.

מעיקר הדין ולא מצד חומרא. על כך יש לומר, שעצם האיסור לבעל קרי להיכנס להר הבית אינו ברור, כי גם המשנה במסכת כלים⁴⁰ וגם הרמב"ם⁴¹, לא מנו את בעל קרי כמשולח חוץ להר הבית. ואכן, יש הטוענים כי לדעת הרמב"ם אין איסור לבעל קרי להיכנס אל הר בית ה'. עיי' בספרו של הגר"ש גורן הר הבית⁴², ובספר אל הר המור⁴³. וגם אם נאמר שאסור, כדעת המתמירים, הלכה פסוקה היא ש"מיעוטו ואינו מקפיד אינו חוצץ!"⁴⁴ ואם כן אין מקום להימנע. (נפק"מ נוספת מדברינו היא חשש ברכה לבטלה על הטבילה, שהרי גם ללא הספק שהזכרנו עכשיו, עדיין ספק שמא הלכה כשיטת הראב"ד וסיעתו כנ"ל).

סיום

כאמור לעיל בתחילת המאמר, לא נכנסתי במאמר זה לברורים הלכתיים מעמיקים אלא הצגתי את הדברים בצורה פשוטה. עצם הלימוד והעיסוק⁴⁵ בעניין יביא ברכה וגאולה לישראל שהרי "גדול תלמוד שמביא לידי מעשה". על כן מומלץ לעיי' בספרים הדנים בסוגיות אלו כגון: ספרי עיר הקודש והמקדש, לג"ר יחיאל מיכל טוקצינסקי זצ"ל. ספר הר הבית, לגר"ש גורן זצ"ל. ספר הר הבית, לרה"ח שאול שפר. ספר חצרות בית ה', לרב זלמן קורן שליט"א. חוברת "בית ה' נלך", לרב ישראל אריאל שליט"א, ראש מכון המקדש. ספרי "אל הר המור" ו"אל גבעת הלבונה" לרבנים יצחק שפירא ויוסף פלאי שליט"א, ובעוד ספרים העוסקים בעניינים אלו.

ואסיים בדברי ה' אל הנביא חגי⁴⁶ המעוררים אותנו לדרישת המקדש, כנ"ל: "ויחי, דבר-ה', ביד-חגי הנביא, לאמר: העת לכם אתם, לשבת בבתיכם ספונים והבית הזה חרב... כה אמר, ה' צבאות: שימו לבבכם, על דרכיכם. עלו ההר והבאתם עץ, ובנו הבית וארצה-בו ואכבד (ואכבדה), אמר ה'".

40. פ"א משנה ח.

41. הלכות ביאת מקדש פ"ג הל' ג.

42. פרק יג.

43. ברור הלכה א.

44. רמב"ם הלכות מקואות פ"א הל' יב.

45. עיי' בקונטרס לשכנו תדרשו בסוף ספר חצרות בית ה'. עיי' הערה 24 לעיל.

46. חגי א ג-ח.